

Teologia miłosierdzia Bożego w „Wielkim Kanonie Pokutnym” św. Andrzeja z Krety

The Theology of Divine Mercy in the “Great Penitential Canon” of St. Andrew of Crete

WOJCIECH SŁOMSKI 

Uniwersytet Vizja w Warszawie, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1532-0341> • slomski@autograf.pl

Zgłoszono: 2025-11-07; zrecenzowano: 2026-04-09; zaakceptowano: 2026-04-21;

opublikowano: 2026-06-30

Streszczenie: Artykuł podejmuje analizę teologiczną *Wielkiego Kanonu Pokutnego* św. Andrzeja z Krety w perspektywie teologii miłosierdzia Bożego. Punktem wyjścia jest refren „Zmiłuj się nade mną, Boże”, który w strukturze hymnu pełni funkcję nie tylko pokutną, lecz również mistagogiczną i soteriologiczną. Analiza kluczowych terminów greckich — ἔλεος, μετάνοια i φιλανθρωπία — pozwala wykazać, że miłosierdzie w hymnografii bizantyńskiej nie oznacza wyłącznie moralnego przebaczenia, ale objawia dynamiczne i ontologiczne działanie Boga w historii zbawienia. Artykuł ukazuje ponadto związek *Wielkiego Kanonu* z duchowością liturgiczną Triodionu, tradycją hesychastyczną oraz wybranymi formami recepcji w teologii i ikonografii bizantyńskiej. W rezultacie *Wielki Kanon Pokutny* jawi się jako jedna z najważniejszych syntez wschodniej soteriologii, w której Boże miłosierdzie stanowi zarówno objawienie Boga, jak i drogę odnowy oraz przeobstwienia człowieka.

Słowa kluczowe: Andrzej z Krety, Wielki Kanon Pokutny, miłosierdzie Boże, teologia bizantyńska, hymnografia, hesychazm, metanoia

Abstract: The article offers a theological analysis of the *Great Penitential Canon* of St. Andrew of Crete in the perspective of the theology of Divine Mercy. Its point of departure is the recurring refrain “Have mercy on me, O God,” which functions within the structure of the hymn not only as a penitential formula but also as a mystagogical and soteriological key. The analysis of the principal Greek terms — ἔλεος, μετάνοια, and φιλανθρωπία — demonstrates that mercy in Byzantine hymnography is not limited to a moral notion of forgiveness, but expresses God’s dynamic and ontological action within the history of salvation. The study also examines the relation of the *Great Canon* to the liturgical spirituality of the Triodion, the hesychast tradition, and selected forms of its reception in Byzantine theology and iconography. As a result, the *Great Penitential Canon* emerges as one of the most significant syntheses of Eastern soteriology, in which Divine Mercy is both the revelation of God and the path of human renewal and deification.

Keywords: Andrew of Crete, Great Penitential Canon, Divine Mercy, Byzantine theology, hymnography, hesychasm, metanoia

Wstęp

Wielki Kanon Pokutny św. Andrzeja z Krety († ok. 740) należy do najgłębszych świadectw bizantyńskiej hymnografii pokutnej oraz do najbardziej dojrzałych wyrazów teologii nawrócenia w tradycji chrześcijańskiego Wschodu. Włączony do liturgii Wielkiego Postu w *Triodionie*, stanowi nie tylko tekst ascetyczny i modlitewny, lecz także rozbudowaną syntezę soteriologiczną, w której historia zbawienia zostaje odczytana przez pryzmat grzechu, skruchy i Bożego miłosierdzia. Jego struktura, język i rytm modlitwy ukazują miłosierdzie nie jako motyw marginalny, ale jako jedną z podstawowych kategorii teologicznych organizujących całe dzieło.

Już pierwsze słowa Kanonu wyznaczają jego zasadniczy ton duchowy i antropologiczny:

Ἡ πῶς ἄρξομαι τοῦ θρηνεῖν τὰς τοῦ ἀθλίου μου βίου πράξεις;
Hē pōs arxomai tou thrēnein tas tou athliou mou biou praxeis?
„Od czego zacznę oplakiwać czyny mego nędznego życia?”

To pytanie otwierające nie pełni wyłącznie funkcji retorycznej. Wyraża ono sytuację człowieka stojącego w prawdzie o własnym upadku, a zarazem otwierającego się na możliwość wewnętrznej przemiany. Właśnie w tym napięciu między świadomością grzechu a nadzieją zbawienia objawia się podstawowa logika Kanonu: człowiek rozpoznaje własne rozdarcie nie po to, by zatrzymać się na samopotępieniu, lecz by wejść w przestrzeń spotkania z Bogiem, którego działanie ma charakter uzdrawiający i odnawiający.

W badaniach nad *Wielkim Kanonem Pokutnym* zwraca się uwagę zarówno na jego wyjątkową formę hymnologiczną, jak i na jego bogactwo egzegetyczno-teologiczne. Wymiar liturgiczny i historyczny bizantyńskiej hymnografii omawiają m.in. Taft (1993), Schmemmann (1986) i Louth (2005), ukazując rozwój modlitwy liturgicznej Wschodu jako nośnika doktryny i duchowości. Istotne znaczenie dla zrozumienia miejsca Andrzeja z Krety w tradycji bizantyńskiej ma również hasło encyklopedyczne Kazhdana (1991), a także studium Giannouli (2007), poświęcone bizantyńskim komentarzom do *Wielkiego Kanonu* oraz jego recepcji filologicznej i literackiej.

W polskim piśmiennictwie najważniejszym opracowaniem pozostaje monografia Leśniewskiego (2017), która odczytuje *Wielki Kanon* w perspektywie metanoiczno-soteriologicznej, akcentując jego związek z antropologią nawrócenia i duchowością przeobstwienia. Cennym kontekstem pozostają także szersze ujęcia teologii bizantyńskiej przedstawione przez Florovsky’ego (1987), Meyendorffa (1979) i Łosskiego (1989), którzy ukazują zbawienie w tradycji wschodniej jako proces odnowy ludzkiej natury przez łaskę Bożą. Z kolei refleksja nad pięknem, ikoną i teologicznym znaczeniem przemiany człowieka, obecna u Evdokimova (1972, 1989), pozwala lepiej uchwycić związek między miłosierdziem a odtworzeniem w człowieku obrazu Bożego.

W tym kontekście zasadne staje się pytanie, czy *Wielki Kanon Pokutny* można odczytać nie tylko jako tekst pokutny, ale także jako rozwiniętą hymnologiczną teologię

miłosierdzia. Taka perspektywa wydaje się uzasadniona z kilku powodów. Po pierwsze, refrenicznie powracające wezwanie „Zmiłuj się nade mną, Boże” stanowi nie tylko element kompozycyjny, ale duchowe centrum całego utworu. Po drugie, język Kanonu stale łączy doświadczenie ludzkiej winy z rzeczywistością Bożej łaskawości, współczucia i miłości ku człowiekowi. Po trzecie wreszcie, tekst Andrzeja z Krety wpisuje osobiste nawrócenie człowieka w szerszą ekonomię zbawienia, w której Bóg nie tylko osądza, ale przede wszystkim podnosi, uzdrawia i prowadzi ku odnowie.

Szczególne znaczenie mają tu trzy pojęcia greckie, które organizują teologiczną tkankę Kanonu: ἔλεος, μετάνοια i φιλανθρωπία. Pierwsze z nich oznacza miłosierdzie rozumiane nie jedynie jako współczucie czy pobłażliwość, lecz jako wierne i zbawcze działanie Boga wobec człowieka. Drugie wyraża nawrócenie jako radykalną przemianę umysłu i życia, a nie tylko emocjonalny żal za popełnione czyny. Trzecie wskazuje na Bożą „miłość do człowieka”, czyli ten wymiar objawienia, w którym Bóg wychodzi ku stworzeniu nie z dystansu, lecz z życzliwą i zbawczą bliskością. Razem pojęcia te tworzą podstawowy horyzont interpretacyjny dla odczytania *Wielkiego Kanonu* jako tekstu soteriologicznego, a nie wyłącznie ascetycznego.

Współczesna refleksja teologiczna nad miłosierdziem, także w perspektywie trynitarnej i dogmatycznej, dostarcza dodatkowego kontekstu dla takiego odczytania. W polskiej teologii systematycznej zwracają na to uwagę Góźdź i Guzowski (2010), natomiast Zyzak (2015) analizuje samo pojęcie miłosierdzia jako termin teologiczny. Choć podejścia te wyrastają z innego kontekstu niż bizantyńska hymnografia, ukazują one, że miłosierdzie nie może być traktowane jako temat poboczny, lecz jako jedna z centralnych kategorii opisu relacji Boga do człowieka.

Celem niniejszego artykułu jest zatem ukazanie, że *Wielki Kanon Pokutny* św. Andrzeja z Krety stanowi ważne świadectwo teologii miłosierdzia Bożego w tradycji wschodniej. Chodzi nie tylko o identyfikację pojedynczych motywów pokutnych, lecz o odsłonięcie głębszej struktury teologicznej tekstu, w której doświadczenie grzechu, skruchy i modlitwy zostaje wpisane w dynamikę Bożego działania zbawczego.

Zastosowana metoda ma charakter analityczno-syntetyczny. Obejmuje ona, po pierwsze, analizę języka teologicznego wybranych fragmentów *Wielkiego Kanonu*, ze szczególnym uwzględnieniem pojęć ἔλεος, μετάνοια i φιλανθρωπία; po drugie, interpretację struktury typologicznej i soteriologicznej dzieła na tle bizantyńskiej tradycji liturgicznej; po trzecie wreszcie, próbę ujęcia recepcji Kanonu w perspektywie duchowości liturgicznej, hezychastycznej i ikonograficznej.

W konsekwencji *Wielki Kanon Pokutny* jawi się jako tekst, w którym doświadczenie ludzkiej słabości spotyka się z objawieniem Boga działającego w miłosierdziu. Jego zasadniczy sens nie wyczerpuje się w moralnym napomnieniu ani w poetyce skruchy. Przeciwnie, Kanon ukazuje, że pokuta w tradycji bizantyńskiej ma charakter teologiczny i ontologiczny: prowadzi człowieka ku odnowieniu relacji z Bogiem, a przez to ku przemianie całego życia. W tym znaczeniu miłosierdzie nie jest jedynie jednym z tematów Kanonu, lecz stanowi jego najgłębszy klucz interpretacyjny.

I. Struktura i język teologiczny „Wielkiego Kanonu Pokutnego”

1. Kompozycja Kanonu i jego funkcja liturgiczna

Wielki Kanon Pokutny (Ὁ Μέγας Κανὼν) zajmuje w bizantyńskiej hymnografii miejsce wyjątkowe. Liczący około 250 tropariów, podzielonych na dziewięć pieśni (ὠδαί), wykonywany jest w całości w czwartek V tygodnia Wielkiego Postu oraz we fragmentach w pierwszych czterech dniach postu (*The Lenten Triodion*, 1978/1999; Taft, 1993). Struktura Kanonu opiera się na zasadzie progresywnej introspekcji grzechu i stopniowego objawiania Bożego miłosierdzia.

Każda pieśń składa się z irmosu, nawiązującego do biblijnego prototypu zbawienia, oraz serii tropariów o charakterze osobistego lamentu. Już w pierwszej pieśni poeta woła:

Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με
(*Eleēson me, ho Theos, eleēson me*)
„Zmiłuj się nade mną, Boże, zmiłuj się nade mną!”

Ta formuła refreniczna, powracająca w całym Kanonie, tworzy liturgiczny rytm pokuty, a zarazem stanowi teologiczne centrum całego dzieła (*The Lenten Triodion*, 1978/1999; Leśniewski, 2017).

2. Semantyka terminu ἔλεος (miłosierdzie)

Grecki termin ἔλεος (*éleos*) — „miłosierdzie”, „zlitowanie” — jest słowem kluczowym nie tylko w *Wielkim Kanonie*, lecz w całej teologii liturgicznej Bizancjum. Jego semantyczne korzenie sięgają Septuaginty, gdzie odpowiada on hebrajskiemu *ḥesed*, oznaczającemu wierną i łaskawą obecność Boga wobec swego ludu (Biblia Sacra Graeca, 2006).

W kontekście Kanonu ἔλεος nie oznacza jedynie aktu przebaczenia, lecz dynamiczne działanie Boga, który wkracza w ludzką sytuację grzechu, aby ją przemienić. Powracające wezwanie o miłosierdzie staje się dzięki temu nie tylko elementem kompozycyjnym, ale liturgicznym aktem zawierzenia Bogu jako Temu, który pozostaje wierny człowiekowi mimo jego upadku (Leśniewski, 2017; Schmemmann, 1986).

W jednym z tropariów poeta woła:

Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με·
Ἐξέχεας, Σωτήρ μου, ἐπ’ ἐμέ, τὸ ἔλεός σου.
Eleēson me, ho Theos, eleēson me; exécheas, Sōtēr mou, ep’ emé, to éleos sou.
„Zmiłuj się nade mną, Boże, zmiłuj się nade mną; rozlałeś, mój Zbawco, na mnie swe miłosierdzie.”

Motyw „rozlania” miłosierdzia można odczytać w perspektywie teologii łaski i odnowy człowieka. Nie chodzi tu wyłącznie o jurydyczne odpuszczenie win, ale o zbawcze

działanie Boga, które przenika egzystencję człowieka i przywraca jej właściwy kierunek (Evdokimov, 1972; Meyendorff, 1979).

3. Metanoia jako odpowiedź człowieka

Drugim kluczowym terminem Kanonu jest *μετάνοια* (*metánoia*) — „nawrócenie”, „przemiana umysłu”. Andrzej z Krety rozwija tę kategorię w duchu biblijnym i patrystycznym: nie jako akt czysto moralny, ale jako głęboką przemianę człowieka, który odwraca się od grzechu i zwraca ku Bogu.

W Pieśni VII czytamy:

Ἀναστὰς ἐκ τοῦ πταίσματος, προσέπεσον τῷ Δεσπότῃ ἐν δάκρυσι·
Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με.

Anastàs ek tou ptaismatos, prosépeson tō Despotē en dákrysi: Eleēson me, ho Theos, eleēson me.

„Powstawszy z upadku, padłem do nóg Pana ze łzami: Zmiłuj się nade mną, Boże, zmiłuj się nade mną.”

Metanoia jest tu dynamicznym ruchem powrotu, odpowiadającym miłosiernemu pochyleniu się Boga ku człowiekowi. W tym sensie miłosierdzie i nawrócenie stanowią dwa bieguny tej samej rzeczywistości soteriologicznej: człowiek powraca dlatego, że zostaje uprzedzony przez łaskę, a Bóg udziela miłosierdzia po to, by człowieka odnowić (Leśniewski, 2017, s. 178, 215–220; Łoski, 1989, s. 105–112).

4. Φιλανθρωπία – miłość Boga do człowieka

Trzecim filarem języka Kanonu jest pojęcie *φιλανθρωπία* (*philanthrōpía*) — „miłość do człowieka”. Termin ten, często obecny w hymnografii i modlitwach liturgicznych, określa Bożą miłość jako aktywne zwrócenie się ku człowiekowi. Nie jest to jedynie współczucie, ale zbawcza bliskość Boga, która osiąga pełnię w tajemnicy Wcielenia (Florovsky, 1987; Meyendorff, 1979).

W jednej ze strof pojawia się wezwanie:

Ὁ Θεὸς ὁ φιλόανθρωπος, ἐλέησόν με.
Ho Theos ho philánthrōpos, eleēson me.

„Boże miłujący człowieka, zmiłuj się nade mną.”

Pojęcie *philanthrōpía* w teologii bizantyńskiej łączy się z chrystologicznym wymiarem zbawienia: Bóg okazuje miłosierdzie nie jedynie przez zewnętrzny akt przebaczenia, lecz przez realne wejście w ludzką kondycję. Dlatego też język Kanonu pozostaje głęboko zakorzeniony w logice Wcielenia — Bóg zstępuje ku człowiekowi, aby przywrócić mu utraconą komunie i otworzyć drogę przeobstwienia (Florovsky, 1987, s. 240–245; Łoski, 1989, s. 105–112).

5. Synteza języka i teologii

Wszystkie trzy pojęcia — ἔλεος, μετάνοια i φιλανθρωπία — tworzą w *Wielkim Kanonie* spójną triadę teologiczną, w której człowiek zostaje wezwany do przemiany poprzez doświadczenie Bożego miłosierdzia. Struktura tekstu — cykliczne powracanie wezwania *Eleēson me, ho Theos* — ma funkcję nie tylko retoryczną, lecz również mistagogiczną: wprowadza modlącego się w rytm skruchy, pamięci zbawczej i nadziei odnowy (*The Lenten Triodion*, 1978/1999; Schmemmann, 1986).

W tym sensie *Wielki Kanon Pokutny* nie jest jedynie pieśnią żalu, lecz hymnem teologicznej antropologii i soteriologii. Jego język ukazuje, że miłosierdzie Boga nie stanowi jednego z wielu tematów liturgicznych, ale sam rdzeń relacji między Stwórcą a stworzeniem. To właśnie dlatego Kanon pozostaje jednym z najbardziej przejmujących i zarazem najgłębszych tekstów bizantyńskiej tradycji pokutnej (Leśniewski, 2017; Louth, 2005; Taft, 1993).

II. Miłosierdzie jako ekonomia zbawienia w strukturze „Wielkiego Kanonu Pokutnego”

1. Struktura typologiczna i historia zbawienia

Wielki Kanon Andrzeja z Krety ma charakter nie tylko introspektywny, lecz również anamnetyczny — jest liturgicznym przypomnieniem historii zbawienia widzianej przez pryzmat Bożego miłosierdzia. Poeta-hymnograf nie konstruuje dzieła jako moralnego katalogu upadków, lecz jako dramat teologiczny, w którym ludzkość — od Adama po współczesnego człowieka — doświadcza nieustannego działania miłosierdzia Bożego (Giannouli, 2007, s. 71–88; Leśniewski, 2017).

W strukturze Kanonu każdy troparion stanowi swoisty mikromodel historii zbawienia: upadek, skrucha, zmiłowanie i odnowa. Ten rytm odzwierciedla ekonomię Bożego działania, której ostatecznym celem jest odnowienie człowieka i jego przebóstwienie przez łaskę (Łoski, 1989, s. 110–112; Meyendorff, 1979, s. 132–140).

W pierwszych pieśniach pojawiają się archetypiczne figury grzeszników Starego Testamentu: Adam, Kain, Dawid i Ezechiasz. Jednak — co znamienne — Andrzej z Krety nie kończy ich historii potępieniem, lecz ukazuje w nich obraz Bożego zmiłowania. Dzięki temu historia biblijna nie pozostaje jedynie materiałem ilustracyjnym, ale staje się przestrzenią aktualizacji tej samej logiki zbawienia, w której uczestniczy modlący się człowiek (*Biblia Sacra Graeca*, 2006; Leśniewski, 2017).

2. Adam jako figura człowieka upadłego i oczekującego odnowy

W Pieśni I Adam jawi się jako figura człowieka, który utracił pierwotną komunie z Bogiem, ale dzięki Bożemu miłosierdziu nie zostaje pozostawiony bez nadziei powrotu. Andrzej z Krety pisze:

Ἀδὰμ παραβὰς ἐν τῷ παραδείσῳ ἐγυμνώθη,
ἐγὼ δὲ ἐν ταῖς ἁμαρτίαις γυμνός εἰμι.

Adam parabàs en tō paradeisō egymnōthē, egō de en tais hamartiais gymnós eimi.

„Adam, przekraczając przykazanie w raju, został obnażony, a ja nagi jestem w grzechach”.

Komentując ten fragment, Leśniewski zauważa, że nagość Adama w Kanonie staje się symbolem ontologicznej bezbronności człowieka pozbawionego pełni życia Bożego, a zarazem przestrzenią, w której może objawić się miłosierdzie Boga (Leśniewski, 2017, s. 178). W tym sensie Adam nie jest wyłącznie figurą pierwotnego upadku, lecz także figurą człowieka, który w świetle miłosierdzia może ponownie otworzyć się na łaskę.

Zestawienie Adama i współczesnego grzesznika odsłania chrystologiczny horyzont Kanonu. Człowiek traci jedność i światło przez grzech, ale jego historia nie kończy się na rozdarciu, ponieważ ekonomia zbawienia ma charakter przywracający i uzdrawiający. Kanon ukazuje więc historię człowieka nie jako zamknięty dramat winy, lecz jako proces, w którym Bóg stale wychodzi ku człowiekowi z inicjatywą miłosierdzia (Florovsky, 1987; Meyendorff, 1979).

3. Dawid i Ezechiasz — miłosierdzie jako przebaczenie i uzdrowienie

W postaciach Dawida i Ezechiasza hymnograf ukazuje dwa komplementarne wymiary Bożego miłosierdzia: przebaczenie oraz uzdrowienie. Dawid jest obrazem człowieka, który poprzez pokutę doświadcza odnowy łaski, natomiast Ezechiasz ukazuje człowieka ocalonego i przywróconego do życia (Biblia Sacra Graeca, 2006).

Tego rodzaju zestawienia nie mają w Kanonie wyłącznie charakteru moralizatorskiego. Andrzej z Krety nie przywołuje postaci biblijnych po to, by tworzyć katalog przykładów godnych naśladowania lub potępienia. Znacznie ważniejsze jest to, że każda z tych figur staje się świadectwem konkretnego sposobu działania Boga. W przypadku Dawida chodzi o miłosierdzie przebaczące, w przypadku Ezechiasza — o miłosierdzie podnoszące i uzdrawiające. Dzięki temu miłosierdzie jawi się jako rzeczywistość obejmująca całego człowieka: jego winę, pamięć, słabość i nadzieję (Meyendorff, 1979, s. 132; Leśniewski, 2017, s. 190–205).

Perspektywa ta odpowiada klasycznej intuicji teologii bizantyńskiej, według której łaska nie niszczy natury, ale ją uzdrawia i prowadzi ku pełni. Dlatego w Kanonie przebaczenie nie stanowi jedynie aktu anulowania winy, lecz początek realnej przemiany człowieka. Miłosierdzie nie zatrzymuje się na poziomie deklaracji, ale działa jako siła odnowy bytu (Łoski, 1989, s. 110–112; Meyendorff, 1979, s. 132–140).

4. Maria Egipcjanka jako obraz przemienionego człowieka

Szczególne znaczenie w końcowych partiach Kanonu zyskuje postać św. Marii Egipcjanki, która ukazana zostaje jako figura radykalnej przemiany i duchowej odnowy. Jej przykład nie pełni funkcji czysto moralnej. Nie chodzi jedynie o zestawienie wielkiego grzechu z wielką pokutą, lecz o ukazanie tego, że miłosierdzie Boga ma moc doprowadzić człowieka do świętości.

W tej perspektywie Maria Egipcjanka staje się ikoną przemienionego człowieka — osoby, która przeszła drogę od skrajnego oddalenia do pełni komunii z Bogiem. Właśnie dlatego jej obecność w Kanonie ma wymiar eschatologiczny. Pokazuje ona, że miłosierdzie nie tylko przebacza przeszłość, ale także otwiera przyszłość, prowadząc człowieka ku nowemu sposobowi istnienia (Leśniewski, 2017, s. 230–245; Evdokimov, 1972, s. 215–220).

Takie odczytanie odpowiada również bizantyńskiej wizji świętości. Świętość nie jest tu rezultatem jedynie moralnej samodyscypliny, lecz owocem współdziałania ludzkiej skruchy i Bożego miłosierdzia. Historia Marii Egipcjanki pokazuje więc szczytowy wymiar Kanonu: człowiek nie zostaje jedynie uwolniony od winy, ale staje się nowym stworzeniem.

5. Ekonomia miłosierdzia jako zasada zbawienia

W świetle postaci Adama, Dawida, Ezechiasza i Marii Egipcjanki widać wyraźnie, że *Wielki Kanon* nie jest jedynie tekstem moralnym, lecz dramatem teologicznym, w którym Boże miłosierdzie realizuje się jako ekonomia zbawienia. Każdy upadek może stać się miejscem działania łaski, a każda skrucha — początkiem odnowy. W tym sensie logika Kanonu pozostaje głęboko soteriologiczna: nie zatrzymuje się na doświadczeniu winy, ale prowadzi ku przemianie człowieka przez zbawcze działanie Boga (Schmemmann, 1986, s. 99–101; Taft, 1993).

Bizantyńska hymnografia nie ogranicza się tu do przekazu doktrynalnego. Jej istotą jest uczestnictwo. Modlący się człowiek zostaje wprowadzony w historię zbawienia nie jako obserwator, lecz jako uczestnik tego samego ruchu: od upadku do skruchy, od skruchy do zmiłowania, od zmiłowania do odnowy. Dlatego *Wielki Kanon Pokutny* można uznać za jedną z najbardziej syntetycznych form wyrazu bizantyńskiej soteriologii, w której miłosierdzie Boże stanowi zasadę działania Boga w historii i w człowieku (Leśniewski, 2017; Florovsky, 1987; Meyendorff, 1979).

III. Miłosierdzie Boże w doświadczeniu liturgicznym i mistycznym tradycji bizantyńskiej (recepja „Wielkiego Kanonu Pokutnego”)

1. Wielki Kanon w tradycji liturgicznej Kościoła Wschodniego

Włączenie *Wielkiego Kanonu Pokutnego* do *Triodionu* (Τριώδιον) stanowi jedno z najważniejszych świadectw jego trwałej obecności w duchowości i liturgii Kościoła Wschodniego. Kanon św. Andrzeja z Krety nie funkcjonuje w tradycji bizantyńskiej jako tekst prywatnej pobożności, lecz jako integralna część modlitwy eklezjalnej, przeżywanej w czasie Wielkiego Postu. Jego miejsce w strukturze nabożeństw sprawia, że tekst ten od początku był odbierany nie tylko jako utwór poetycki, lecz jako narzędzie formacji duchowej i teologicznej wspólnoty (*The Lenten Triodion*, 1978/1999; Taft, 1993).

Schmemmann podkreśla, że *Triodion* ukształtował się jako księga liturgicznej katechezy, przygotowującej wiernych do misterium Paschy przez stopniowe wejście w doświadczenie skruchy, modlitwy i nadziei odnowy (Schmemmann, 1986, s. 96–104). W tym kontekście *Wielki Kanon* pełni funkcję szczególną: nie jest jedynie poetyckim lamentem nad grzechem, lecz liturgicznym wprowadzeniem w prawdę o człowieku i o zbawczym działaniu Boga.

Powracający w całym Kanonie refren:

Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με

(*Eleēson me, ho Theos, eleēson me*)

„Zmiłuj się nade mną, Boże, zmiłuj się nade mną”

staje się dzięki temu czymś więcej niż formułą modlitewną. W kontekście celebracji liturgicznej nabiera charakteru wspólnotowego i performatywnego: jest aktem, przez który Kościół staje przed Bogiem jako wspólnota grzeszników oczekujących przebaczenia i odnowy. Taft zwraca uwagę, że modlitwa liturgiczna Wschodu nie tylko wyraża treść wiary, ale także kształtuje świadomość teologiczną wiernych przez rytm, repetycję i anamnetyczne odwołanie do historii zbawienia (Taft, 1993, s. 170–180). W tym sensie *Wielki Kanon* należy do najważniejszych tekstów formujących postne doświadczenie miłosierdzia w tradycji bizantyńskiej.

2. Duchowość pokuty i recepcja hezychastyczna

Recepcja *Wielkiego Kanonu* w duchowości bizantyńskiej dokonała się szczególnie mocno w kontekście tradycji monastycznej i hezychastycznej. Nie oznacza to, że Kanon należy traktować jako tekst stricte hezychastyczny w sensie późniejszej doktryny palamickiej. Bardziej trafne jest stwierdzenie, że jego język pokuty, skruchy i błagania o miłosierdzie współbrzmi z tym typem duchowości, który w późniejszej tradycji został rozwinięty w modlitwie serca i w teologii oczyszczenia umysłu (Leśniewski, 2012; Łoski, 1989).

Leśniewski, analizując związek bizantyńskiej hymnografii z duchowością hezychastyczną, wskazuje, że teksty liturgiczne Wschodu nie pełnią jedynie funkcji dekoracyjnej ani dydaktycznej, lecz stają się modelem wewnętrznej modlitwy, w której człowiek uczy się stawać przed Bogiem w prawdzie o sobie samym (Leśniewski, 2012, s. 43–60). Ta intuicja może zostać odniesiona również do *Wielkiego Kanonu*, którego rytm i język sprzyjają doświadczeniu skruchy rozumianej nie psychologicznie, lecz teologicznie.

W tym sensie wezwanie o miłosierdzie nie jest jedynie prośbą o pomoc zewnętrzną, lecz formą ustawienia całej egzystencji wobec Boga. Powtarzane *eleēson me* prowadzi człowieka ku postawie duchowej, w której poznanie własnej słabości nie skutkuje rozpaczą, ale otwiera przestrzeń działania łaski. Tradycja hezychastyczna rozwinięta później tę intuicję w języku modlitwy Jezusowej, jednak już w *Wielkim Kanonie* obecne jest zasadnicze napięcie między pamięcią grzechu a ufnością wobec Bożej φιλανθρωπία (Łoski, 1989, s. 105–109).

Z tego punktu widzenia recepcja Kanonu w duchowości bizantyńskiej nie polegała jedynie na jego zachowaniu w księgach liturgicznych. Polegała przede wszystkim na tym, że jego język został uwewnętrzniony jako sposób modlitewnego istnienia człowieka przed Bogiem. Skrucha nie jest tu stanem przejściowym, ale jednym z trwałych wymiarów życia duchowego, właśnie dlatego, że pozostaje złączona z doświadczeniem miłosierdzia.

3. Miłosierdzie w ikonografii i sztuce sakralnej

Bizantyńska tradycja nie ograniczała doświadczenia miłosierdzia do słowa modlitwy. Zgodnie z zasadą jedności liturgii, teologii i obrazu, to samo doświadczenie znajdowało wyraz także w ikonografii i szerzej — w sztuce sakralnej. W tym kontekście refleksja Florenskiego nad świątynią jako syntezą sztuk ma znaczenie szczególne, ponieważ pozwala zobaczyć, że przestrzeń liturgiczna nie jest jedynie tłem dla celebracji, ale uczestniczy w jej teologicznym sensie (Florenski, 1997).

Jeżeli *Wielki Kanon* prowadzi człowieka ku rozpoznaniu własnego upadku i ku nadziei odnowy, to ikona ukazuje ten sam proces w formie widzialnej. Bizantyńska ikonografia nie ilustruje po prostu tematów religijnych, lecz objawia przemienioną rzeczywistość człowieka i świata. Dlatego postaci takie jak Maria Egipcjanka, Dawid pokutujący czy Piotr oplakujący zdradę mogą być odczytywane nie tylko jako przykłady moralne, ale jako obrazy człowieka przenikniętego łaską i odnowionego przez Boże miłosierdzie (Quenot, 2001, s. 143–148).

Evdokimov, interpretując ikonę w perspektywie teologii piękna, podkreśla, że piękno chrześcijańskie nie jest kategorią estetyczną w sensie czysto formalnym, lecz odsłania prawdę o stworzeniu powołanym do przemiany i przeobótwienia (Evdokimov, 1972; Evdokimov, 1989). W takim ujęciu związek między *Wielkim Kanonem* a ikoną staje się czytelny: oba te nośniki tradycji wyrażają tę samą logikę zbawczą. Kanon czyni to przez słowo i rytm modlitwy, ikona przez światło, formę i obecność przemienionego oblicza.

Dlatego miłosierdzie w tradycji bizantyńskiej nie jest jedynie przedmiotem rozważań teologicznych ani tematem pobożności. Staje się sposobem, w jaki Kościół wypowiada i ukazuje prawdę o Bogu. Zarówno liturgia słowa, jak i obraz liturgiczny uczestniczą w tej samej ekonomii łaski, w której człowiek zostaje wezwany do przemiany.

4. Współczesna recepcja teologiczna

Współczesna teologia prawosławna i ekumeniczna podejmuje na nowo refleksję nad *Wielkim Kanonem* jako tekstem o wyjątkowym znaczeniu dla chrześcijańskiej antropologii i soteriologii. Leśniewski odczytuje go w kluczu metanoiczno-soteriologicznym, podkreślając, że przestrzeń pokuty nie jest w nim obszarem czysto moralnym, lecz miejscem działania Boga, który odbudowuje człowieka od wewnątrz (Leśniewski, 2017). Taka interpretacja dobrze współbrzmi z szerszym nurtem teologii wschodniej, dla której zbawienie oznacza realne uzdrowienie i przemianę, a nie jedynie deklaratywne odpuszczenie win.

Również Evdokimov, zarówno w refleksji nad ikoną, jak i w analizie duchowości wschodniej, ukazuje, że zbawcze działanie Boga posiada wymiar zarazem ontologiczny

i pięknoduchowy: człowiek zostaje przywrócony do prawdy swego obrazu przez łaskę, która przemienia jego istnienie (Evdokimov, 1972; Evdokimov, 1989). W tej perspektywie miłosierdzie nie jest jedynie jednym z boskich atrybutów, ale formą działania Boga ku człowiekowi.

Współczesna refleksja nad miłosierdziem obecna w teologii systematycznej również może stanowić ważne tło dla odczytania *Wielkiego Kanonu*. Gózdź i Guzowski wskazują, że miłosierdzie należy rozumieć w perspektywie trynitarniej i ekonomicznej, jako centralny wymiar relacji Boga do stworzenia (Gózdź i Guzowski, 2010). Z kolei Zyzak zwraca uwagę, że pojęcie miłosierdzia posiada pełną godność terminu teologicznego i nie może być redukowane do języka uczuciowego czy duszpasterskiego (Zyzak, 2015). W tym świetle Kanon Andrzeja z Krety jawi się jako tekst klasyczny, w którym intuicje te znajdują swój liturgiczny i modlitewny wyraz.

5. Synteza

Recepcja *Wielkiego Kanonu Pokutnego* w liturgii, duchowości i sztuce bizantyńskiej pokazuje wyraźnie, że miłosierdzie Boże nie jest tu kategorią marginalną. Stanowi ono formę objawienia Boga i zarazem sposób uczestnictwa człowieka w zbawczej rzeczywistości. W liturgii miłosierdzie zostaje wypowiedziane i uobecnione w modlitwie Kościoła; w duchowości staje się rytmem pokuty i nadziei; w ikonie ukazuje przemienionego człowieka jako cel działania łaski (Schmemmann, 1986; Florenski, 1997; Quenot, 2001).

W tym sensie *Wielki Kanon* pozostaje nie tylko tekstem liturgicznym, ale jedną z najbardziej przejrzystych ikon teologii miłosierdzia w tradycji chrześcijańskiego Wschodu. Jego recepcja potwierdza, że bizantyńskie doświadczenie zbawienia nie koncentruje się wyłącznie na problemie winy, lecz przede wszystkim na przemieniającej obecności Boga, który pozostaje wierny człowiekowi i prowadzi go ku odnowie (Leśniewski, 2017; Łoski, 1989; Evdokimov, 1989).

Zakończenie

Wielki Kanon Pokutny św. Andrzeja z Krety jawi się jako jedno z najpełniejszych wyrażeń teologii bizantyńskiej, w której miłosierdzie Boże stanowi centrum ekonomii zbawienia. Struktura i rytm Kanonu — jego nieustanne powracanie do błagania „Zmiłuj się nade mną, Boże” — ukazują, że w doświadczeniu liturgicznym Wschodu miłosierdzie nie jest dodatkiem do teologii, lecz samym jej rdzeniem. To właśnie w nim urzeczywistnia się zbawcza obecność Boga, który zstępuje do głębi ludzkiej słabości, aby ją przemienić w miejsce łaski i odnowy (Leśniewski, 2017; Schmemmann, 1986; Taft, 1993).

Analiza języka Kanonu — zwłaszcza pojęć *ἔλεος*, *μετάνοια* i *φιλανθρωπία* — pozwala stwierdzić, że hymnografia bizantyńska nie ogranicza się do przekazu moralnego ani do poetyckiego wyrażenia skruchy. Jest ona formą teologicznego doświadczenia, w którym człowiek rozpoznaje własny grzech w perspektywie historii zbawienia i zarazem otwiera

się na działanie Boga, który przebacza, uzdrawia i odnawia. W tym sensie *Wielki Kanon* nie tylko mówi o miłosierdziu, ale prowadzi ku jego przeżyciu w przestrzeni modlitwy liturgicznej. Powracające wezwanie *Eleēson me, ho Theos* nie jest wyłącznie formułą błagalną, lecz modlitewnym rytmem, w którym zostaje wypowiedziana podstawowa prawda antropologiczna i soteriologiczna: człowiek nie jest samowystarczalny i może odnaleźć własną pełnię tylko w relacji do Boga, który pozostaje miłosierny (*The Lenten Triodion*, 1978/1999; Leśniewski, 2017).

Na tym tle szczególnie wyraźnie widać, że teologia Andrzeja z Krety nie zatrzymuje się na poziomie ascetyki rozumianej jako moralne samodoskonalenie. Jej horyzont jest znacznie szerszy. Kanon ukazuje grzech jako rzeczywistość naruszającą całość ludzkiego istnienia, a miłosierdzie jako odpowiedź Boga obejmującą całego człowieka — jego pamięć, wolę, ciało, historię i ostateczne przeznaczenie. Pokuta nie jest tu jedynie reakcją na winę, lecz wejściem w proces odnowy, którego celem jest przywrócenie człowieka do komunii z Bogiem. Dlatego metanoia w *Wielkim Kanonie* nie oznacza wyłącznie żalu za przeszłość, ale zgodę na przemianę całej egzystencji w świetle zbawczej łaski (Łoski, 1989; Meyendorff, 1979).

Równie istotne jest to, że Kanon odczytuje historię zbawienia nie jako zamknięty ciąg wydarzeń minionych, lecz jako rzeczywistość liturgicznie aktualną. Adam, Dawid, Ezechiasz czy Maria Egipcjanka nie pozostają jedynie figurami z przeszłości, ale stają się obrazami duchowego stanu człowieka modlącego się tu i teraz. Dzięki temu *Wielki Kanon* nie tylko przypomina historię zbawienia, ale włącza w nią modlącego się człowieka. Jego anamnetyczny charakter sprawia, że pamięć o grzechu i pamięć o miłosierdziu zostają zjednoczone w jednym akcie modlitwy. Właśnie to napięcie między upadkiem a nadzieją, między skrucą a zmiłowaniem, stanowi jeden z najgłębszych rysów duchowości bizantyńskiej (Giannouli, 2007; Leśniewski, 2017).

Recepcja Kanonu w liturgii, duchowości hezychastycznej i ikonografii bizantyńskiej potwierdza, że miłosierdzie w tradycji wschodniej nie jest pojęciem wyłącznie moralnym ani emocjonalnym. Oznacza ono rzeczywiste działanie Boga ku człowiekowi — działanie, które obejmuje zarówno przebaczenie, jak i ontologiczną przemianę ludzkiego istnienia. W tym właśnie sensie modlitwa, asceza i sztuka sakralna pozostają trzema formami jednej i tej samej teologii: uobecnienia Bożego miłosierdzia w historii i w człowieku. Hymnografia, ikona i życie ascetyczne nie funkcjonują tutaj jako trzy odrębne światy, ale jako współpracujące sposoby wyrażania i przeżywania tej samej prawdy o Bogu, który jest bliski człowiekowi i prowadzi go ku odnowie (Evdokimov, 1972; Evdokimov, 1989; Florenski, 1997; Quenot, 2001).

W tym sensie *Wielki Kanon Pokutny* może być odczytywany także jako tekst o znaczeniu eklezjologicznym. Nie opisuje on bowiem jedynie indywidualnego dramatu grzesznika, lecz ujawnia sposób, w jaki Kościół rozumie swoją własną modlitwę i swoją drogę ku Paschy. Cerkiew nie stoi przed Bogiem jako wspólnota sprawiedliwych, ale jako wspólnota tych, którzy nieustannie wołają o miłosierdzie. Dlatego też Kanon posiada głęboki wymiar pedagogiczny: uczy wiernych właściwego rozumienia pokuty, oczyszcza

religijność z moralizmu i kieruje ją ku doświadczeniu Boga, który nie unicestwia człowieka sądem, lecz podnosi go swoją łaską (Schmemmann, 1986; Taft, 1993).

Aktualność teologii Andrzeja z Krety polega również na tym, że pozwala ona spojrzeć na zbawienie nie tylko w kategoriach sądu nad grzechem, ale przede wszystkim w perspektywie współczującej i przemieniającej obecności Boga. *Wielki Kanon Pokutny* przypomina, że człowiek nie zostaje zbawiony jedynie na mocy zewnętrznego aktu łaski, ale przez wejście w relację z Bogiem, który w swoim miłosierdziu przywraca mu prawdę istnienia. W tym sensie dzieło Andrzeja z Krety zachowuje swoją aktualność również wobec współczesnych debat teologicznych o naturze zbawienia, łaski i odnowy człowieka. Przypomina ono, że język miłosierdzia nie jest jedynie duszpasterską metaforą, lecz należy do samego centrum chrześcijańskiej wizji Boga i człowieka (Góźdz i Guzowski, 2010; Zyzak, 2015).

Ostatecznie *Wielki Kanon Pokutny* pozostaje jednym z najważniejszych tekstów chrześcijańskiego Wschodu dla zrozumienia związku między pokutą, modlitwą i przeobstwieńciem człowieka. Jego teologia nie zatrzymuje się na doświadczeniu winy, ale prowadzi ku nadziei. Nie kończy się na świadomości upadku, ale odsłania możliwość nowego życia. Nie redukuje relacji Boga do człowieka do porządku sprawiedliwości rozumianej jurydycznie, lecz ukazuje, że najgłębszą prawdą ekonomii zbawienia jest miłosierdzie, które odnawia stworzenie od wewnątrz. Dlatego *Wielki Kanon* pozostaje nie tylko arcydziełem hymnografii, ale także trwałym świadectwem tego, że w tradycji bizantyńskiej droga człowieka do Boga jest zawsze drogą przechodzącą przez skrucę ku miłosierdziu, a przez miłosierdzie — ku przemianie i przeobstwieńciu (Łoski, 1989; Meyendorff, 1979; Florovsky, 1987).

Oświadczenia

Finansowanie badań: Niniejsza publikacja nie otrzymała żadnego zewnętrznego wsparcia finansowego.

Oświadczenie właściwej komisji etycznej: Nie dotyczy.

Oświadczenie o dostępności danych: Nie dotyczy.

Podziękowania: Podczas przygotowywania niniejszej publikacji autor korzystał z narzędzia DeepL w zakresie korygowania tłumaczenia tekstu. Autor dokonał samodzielnej weryfikacji, przeglądu i redakcji uzyskanych wyników oraz ponosi pełną odpowiedzialność za treść niniejszej publikacji.

Konflikt interesów: Autor deklaruje, że nie ma żadnego konfliktu interesów związanego z publikacją niniejszych badań.

Bibliografia

Biblia Sacra Graeca. (2006). *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (A. Rahlfs, red.; R. Hanhart, oprac. wyd. 2). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

- Evdokimov, P. (1972). *L'art de l'icône: Théologie de la beauté*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Evdokimov, P. (1990). *The Art of the Icon: A Theology of Beauty* (S. Bigham, tłum.). Redondo Beach, CA: Oakwood Publications.
- Florenski, P. (1997). Świątynia jako synteza sztuk. W: *Ikonoostas i inne szkice*. Białystok: Orthdruk.
- Florovsky, G. (1987). *The Byzantine Fathers of the sixth to eighth century*. Vaduz: Büchervertriebsanstalt.
- Giannouli, A. (2007). *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta: Eine quellenkritische und literarhistorische Studie*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Góźdz, K. i Guzowski, K. (red.). (2010). *Dogmatyka w perspektywie Bożego miłosierdzia*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ioannes Damascenus. (1864). *Orationes et hymni*. W: J.-P. Migne (red.), *Patrologia Graeca* (Vol. 94). Paris: J.-P. Migne.
- Kazhdan, A. P. (1991). Andrew of Crete. W: A. P. Kazhdan (red.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Vol. 1). New York–Oxford: Oxford University Press.
- Leśniewski, K. (2012). Kanon Paschalny św. Jana z Damaszku jako liturgiczne urzeczywistnienie duchowości hezychastycznej. *Roczniki Teologii Ekumenicznej*, 4(59), 43–60.
- Leśniewski, K. (2017). „*W samym sobie znaleźliśmy wyrok śmierci, aby nie ufać sobie samemu, lecz Bogu...*” *Metanoiczno-soteriologiczne przesłanie „Wielkiego Kanonu” św. Andrzeja z Krety*. Lublin: Fundacja Dialog Narodów / Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska.
- Louth, A. (2005). Christian hymnography from Romanos the Melodist to John Damascene. *Journal of Eastern Christian Studies*, 57(3–4), 195–206.
- Łoski, W. (1989). *Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego* (M. Szczaniecka, tłum.). Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Meyendorff, J. (1979). *Byzantine theology: Historical trends and doctrinal themes*. New York: Fordham University Press.
- Quenot, M. (2001). *Zmartwychwstanie i ikona* (H. Paprocki, tłum.). Białystok: Orthdruk.
- Schmemmann, A. (1986). *Introduction to liturgical theology*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press.
- Taft, R. F. (1993). *The liturgy of the hours in East and West: The origins of the Divine Office and its meaning for today*. Collegeville, MN: Liturgical Press.
- The Lenten Triodion*. (1978/1999). (Mother Mary & K. Ware, tłum.). London: Faber and Faber; South Canaan, PA: St Tikhon's Seminary Press.
- Zyzak, W. (2015). Miłosierdzie jako termin teologiczny. *Polonia Sacra*, 19(1), 133–154.